

Ирена Зарева¹

ОСНОВНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА НА РАБОТНАТА СИЛА В БЪЛГАРИЯ

*Изследвани са образователните характеристики на работната сила, тяхното формиране в системата на образованието и съответствието им с потребностите на пазара на труда. Набелязани са по-важни насоки за бъдещо развитие и преодоляване на очертаните потенциални и съществуващи диспропорции и предизвикателства в тези области.
JEL: J21, J23, J24, I20*

Степента на съгласуваност между търсенето и предлагането на труд от качествен, образователно-професионален аспект, както и изискванията за подобряване подготовката на работната сила и усъвършенстване на образователните системи в обединена Европа, насочват вниманието към редица проблеми и несъвършенства в тази област в България.

Актуалността на проблемите, свързани с образователно-професионалната подготовка на работната сила, както за България, така и в общоевропейски мащаб, определиха *целта* на настоящото изследване: анализ, в т.ч. сравнителен, и оценка на образователно-професионалната подготовка на работната сила в България в три аспекта – състояние и изменения, формиране в системата на образование, съответствие с потребностите на пазара на труда. На база на направените оценки се извеждат и обосновават основни реални и потенциални рискове, проблемни области и предизвикателства, които от своя страна служат за направата на конкретни препоръки за развитие и в трите области на изследването. *Обект* на изследването са качествените, образователно-професионални характеристики на работната сила в трите горепосочени аспекта.

За постигането на *целта* на изследването, на първо място са изследвани и оценени образователната структура на работната сила, на лицата извън работната сила и на населението като цяло, които определят входящия поток към потенциалната работна сила, като са очертани основните сфери и области на изоставане спрямо ЕС.

¹ Ирена Зарева е н.с. в Икономически институт на Българската академия на науките, секция „Макроикономика“, тел: 9875879, факс: 9882108.

Второ, оценени са в количествен и качествен аспект основни характеристики и изменения в системата на образование, където в основни линии се формират образователно-професионалните характеристики на работната сила. Особено внимание е обърнато и на образователната подготовка по области на образованието.

Трето, направени са обобщение и оценки на търсенето и предлагането на работна сила по степен на образование и по специалности.

Четвърто, в резултат на направените анализ и оценки са изведени основни изводи, в трите аспекта на изследването, обобщени и обосновани са съществуващи и потенциални рискове, проблеми и предизвикателства, очертани са основни насоки за бъдещо развитие и усъвършенстване, както и по-важни мерки и действия за тяхното реализиране.

За целите на анализа и оценката са използвани вътрешни и външни критерии и показатели – главно целеви показатели, включени в Лисабонската стратегия и основни индикатори за оценка на развитието на образователната система, заложи в европейските документи² – като са отчетени както измененията, настъпили през последните години в страната³, така и различията от средните за ЕС показатели.

1. Състояние и изменения в образователната структура на работната сила

1.1. Образователна структура на работната сила и на лицата извън нея

Образователна структура на работната сила

Официалната статистическа информация за периода 2000–2006 г. показва, че над 80% от работната сила в страната има завършено средно или по-висока степен на образование. Най-голям е дялът на хората със средно образование – около 57%, като от тях над 40% са със средно професионално образование.

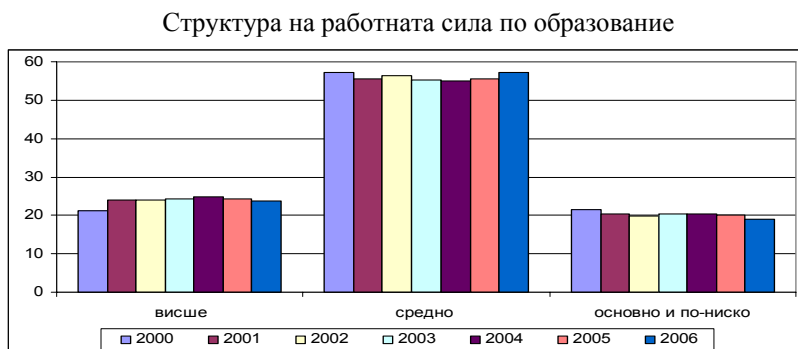
² За периода 2003-2006 г. в ЕС се използват 29 индикатора за мониторинг на прогреса в сферата на образование и обучение. От 2007 г. ЕК предлага 20 ключови индикатора за наблюдение на прогреса към постигане на Лисабонските цели в областта на образованието и обучението, съответстващи на приоритетите, заложи в програмата “Образование и обучение 2010”. Девет от индикаторите се припокриват с използваните до 2006 г., останалите са в процес на разработване (вж. по-подробно Communication from the commission. A coherent framework of indicators and benchmarks for monitoring progress towards the Lisbon objectives in education and training. COM (2007) 61 final, 2007).

Поради липсата на официална статистическа информация за някои от 29-те показателя за оценка на системата на образование в България, приети от ЕК, в изследването са използвани само тези, за които има такава.

³ За отправна точка е избрана 2000 г., но поради промяната в класификаторите и липса на пълни редове за някои показатели са използвани и по-къси периоди.

Около 24% са висшистите и 19% са с основно и по-ниско образование (вж. фиг. 1.).

Фигура 1

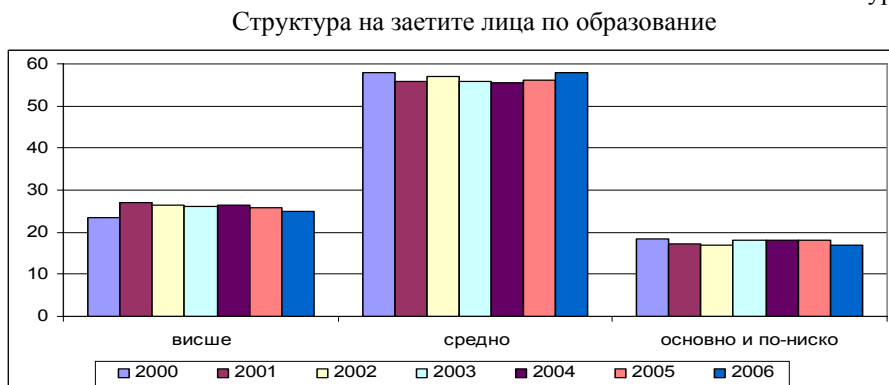


Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр.4 за всяка година (четвърто тримесечие)

Образователната структура на работната сила се характеризира с тенденция на подобрение – нарастват дяловете на хората с висше и със средно професионално образование и намаляват на тези със средно общо и с основно и по-ниско образование. **Общо обаче делът на работната сила със средно образование остава непроменен за целия период, а нарастването на процента на висшистите е неравномерно, като след 2004 г. се наблюдава дори намаление.**

Аналогични са състоянието и промените в образователната структура на заетите. Около 58% са заетите лица със средно образование, като най-голям (над две трети) и нарастващ е делът на тези със средно професионално образование. За целия изследван период процентът на заетите със средно образование се запазва в едни и същи рамки (58%). Следва делът на висшистите – 25%, и този на хората с основно и по-ниско образование – около 17% (фиг. 2).

Фигура 2



Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр.4 за всяка година (четвърто тримесечие)

Въпреки че като цяло делът на висшестите нараства с около 1.5 процентни пункта за периода, а този на хората с ниско образователно равнище намалява също с около 1.5 процентни пункта, особеност на промените в образователната структура на заетите е понижаването на дела на висшестите след 2004 г. за сметка на увеличението на този на хората със средно образование.

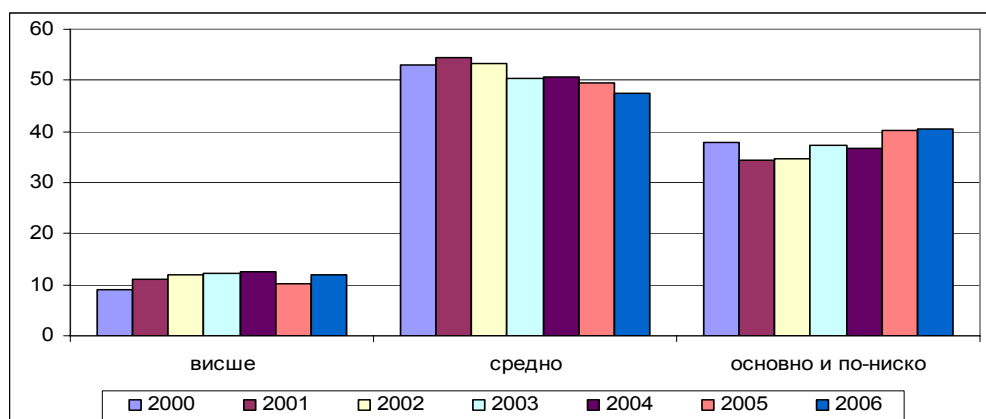
В съответствие с образователните структури на работната сила и заетите, както и на промените в тях, са състоянието и тенденциите на изменение на структурата на безработните по образование. **Най-малък, но нарастващ** (спрямо началото на периода) е делът на безработните лица с **висше образование**. Най-голям и намаляващ е този на безработните със средно образование, като над две трети от тях са със средно професионално образование. **Процентът на безработните със средно професионално образование нараства**, макар и слабо и колебливо в сравнение с началото на периода, докато този на хората със средно общо намалява. Увеличаване с над 2.5 процентни пункта се наблюдава и при дела на безработните с основно и по-ниско образование. Техният дял заема второ място по големина (фиг. 3).

Данните показват, че една трета от регистрираните безработни са със средно професионално и висше образование. Те очертават намаляване на безработните със средно образование и нарастване на висшестите. Тези промени отразяват търсенето на работна сила на пазара на труда и тенденциите в структурното развитие на икономиката на страната.

Характерна особеност на структурата при дългосрочно безработните (над една година) по степен на образование е, че делът на висшестите слабо нараства (и е около 3.5%), както и с основно и по-ниско образование, докато процентът на хората със средно професионално образование намалява, макар че обхваща една пета от всички безработни.

Фигура 3

Структура на безработните лица по образование

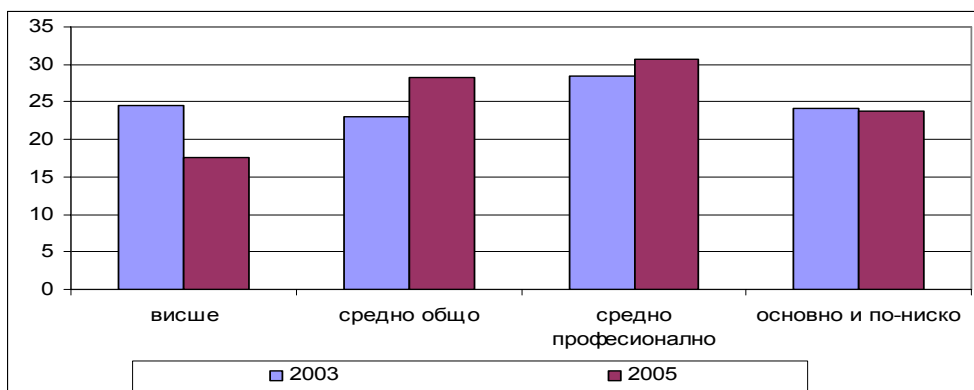


Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр. 4 за всяка година (четвърто тримесечие).

Необходимо е да се подчертае, че немалък (почти 10%), а и нарастващ е дялът на безработните, търсещи първа работа след завършване на училище или (висше училище) ВУ. Най-голям сред тях е процентът на младежите със средно общо образование, следван от тези със средно професионално. В тази структура дялът на висшите вече е най-малък, а и намаляващ (фиг. 4).

Фигура 4

Структура на търсещите първа работа след завършване на училище или ВУ по степени на образование



Източник: НСИ, Статистически справочник, 2004, 2006.

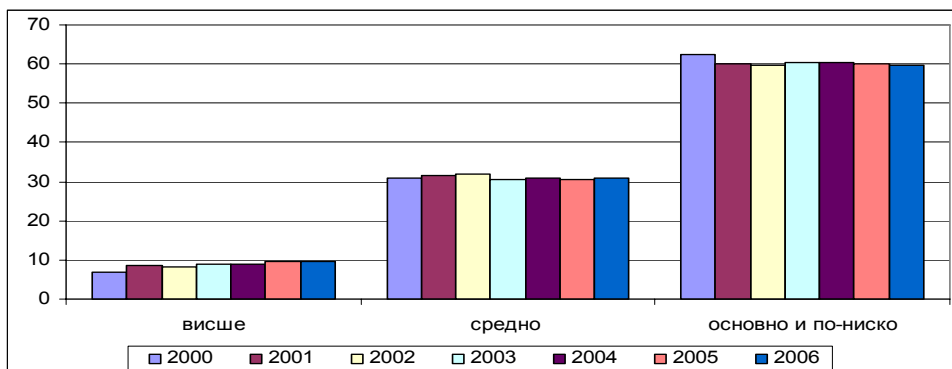
Неблагоприятно, с оглед бъдещото развитие и конкурентоспособността на българската икономиката е намаляването на заетостта на високообразованата работна сила. Косвен показател за несъответствието между професионалната подготовка на населението и търсенето на работна сила по образование е увеличението на дела на безработните с висше и средно професионално образование.

Образователна структура на лицата извън работната сила

Данните за структурата на лицата извън работната сила по степен на образование показват, че около 60% е дялът на тези с основно и по-ниско образование, около 30% са хората със средно образование и около 10% – висшите. Характерна особеност е, че дяловете на **лицата с висше и средно професионално образование нарастват** в сравнение с началото на изследвания период за сметка на намаляването на процентите на хората със средно общо и с основно и по-ниско образование, което е още един косвен показател за несъответствие между търсенето и предлагането на пазара на труда по професии и специалности (фиг. 5).

Фигура 5

Структура на лицата извън работната сила по образование



Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр. 4 за всяка година (четвърто тримесечие).

Статистиката за обезкуражените лица показва по-висок процент за хората със средно професионално образование (около 22%) и по-нисък за висшистите (5-7%). За последните три години тези дялове се характеризират с нарастване, особено при хората със средно професионално образование. В структурата по възраст най-големи дялове заемат младежите на 15-24 години и лицата от възрастовата група 45-54 години. За периода 2004–2006 г. обаче делът на младежите се увеличава, докато този на по-възрастното население намалява. Според тези данни, *младежите и хората със средно професионално и дори с висше образование срещат затруднения при реализацията си на пазара на труда*. Една от причините за това е несъответствието между професионалната подготовка и търсенето на трудовия пазар.

1.2. Образователна структура и участие на населението в образованието

Изследването на образователната структура и участието на населението в образованието дава възможност да се очертае една по-широка картина на състоянието на образователната подготовка не само на работната сила (като съвкупност от заетите и безработните лица в страната), но и на лицата извън нея, и особено на младежите, които все още не са се включили в пазара на труда, но се подготвят за участие в него. Става въпрос за входящия поток към работната сила, който влияе върху състоянието ѝ в количествено и качествено отношение.

Образователна структура на населението

За периода 2000-2006 г. структурата на населението на 15 и повече години по степени на образование се подобрява: намалява делът на нискообразованите и нараства този на високообразованите. Статистическите данни⁴ показват, че

⁴ По данни на НСИ, Заетост и безработица, за съответните години (четвърто тримесечие).

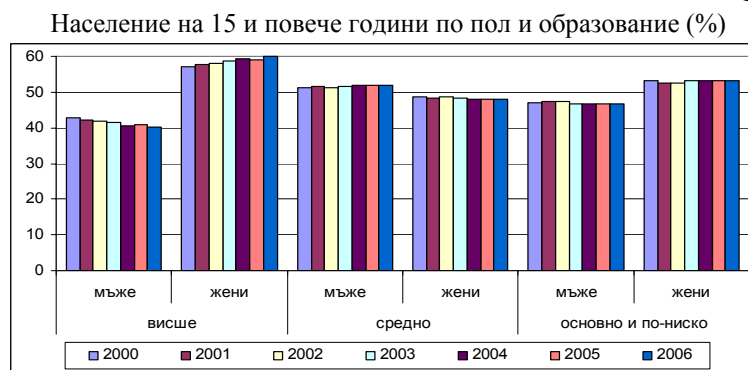
най-голяма е групата от населението със средно образование – близо 45%, следвана от тази с основно и по-ниско образование – около 38%. Най-малък, но непрекъснато нарастващ е дялът на висшистите, който вече достига 17%. Увеличаването на дела на последните (с близо 3.5 процентни пункта за изследвания период) е за сметка на намаляването на дела на хората с ниско образователно равнище с над 4.5 процентни пункта. В структурата на населението със средно образование, чиито дял остава почти непроменен (наблюдава се неравномерно изменение и повишение от 1 процентен пункт за целия период), нараства дялът на лицата със средно професионално и намалява този на хората със средно общо образование.

Данните за образователната структура на населението на възраст 25-64 г. показват, че състоянието в България е близко и дори по-добро в някои отношения от това в ЕС – дялът на хората с основно и по-ниско образование е по-малък от този в ЕС, на висшистите е същият, а на населението със средно образование – по-висок.

Наред с положителната тенденция към подобряване образователната структура на населението в страната, **съществуват значителни различия** в образователната подготовка по региони и социални групи от населението⁵, които оказват въздействие върху качеството на работната сила, а съответно и върху възможностите и перспективите за социално-икономическо развитие.

- Различията в образователната подготовка на жените и мъжете не е същностен проблем за страната. Жените участват много по-активно от мъжете във висшето образование, като разликата е близо 20 процентни пункта в тяхна полза. Същевременно дялът на жените с ниско образователно равнище също е по-голям от този на мъжете – с почти 7 процентни пункта (фиг. 6).

Фигура 6



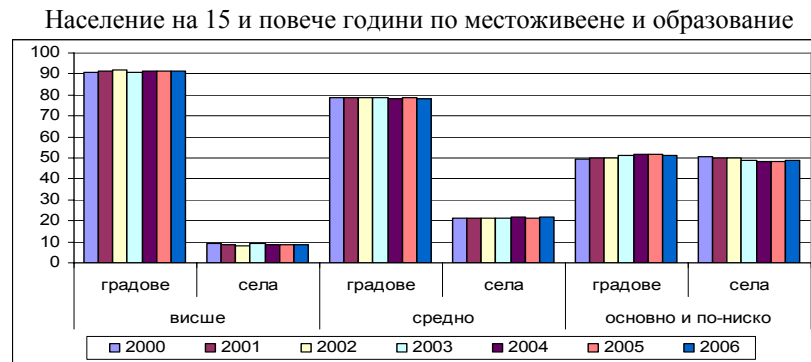
Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр.4 за всяка година (четвърто тримесечие)

⁵ Аналогична диференциация се наблюдава и при неформалното обучение. Жените участващи в неформално обучение са около два пъти повече от мъжете. Разликата при населението от градовете и от селата е многократно по-голяма (близо осем пъти) в полза на градското население.

Въпреки че за страната не е характерен голям дисбаланс по отношение на образователната подготовка на мъжете и жените, официалната статистика очертава наличие на *образователно разслояване* при женското население. Това в голяма степен се дължи на по-слабото участие на жените от етническите групи в образователния процес (поради редица социални, културни, религиозни и др. причини).

- Съществени са различията в образователната подготовка на населението от градовете и селата. Около 92% от висшите и 78% от хората със средно образование живеят в градовете. Още по-неблагоприятна е съществуващата тенденция към задълбочаване на тези различия в последните години, особено при висшите (фиг. 7).

Фигура 7

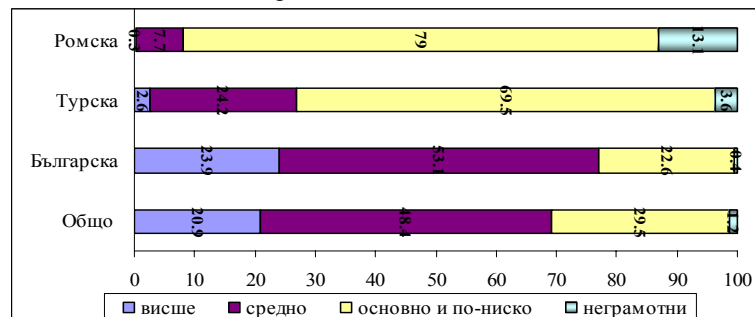


Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр.4 за всяка година (четвърто тримесечие)

- Големи са различията в образователната структура от различните етнически групи. Според данните от последното преброяване на населението значителна част от турското и от ромското население е с основно и по-ниско образование, докато при българите преобладават хората със средно и висше образование. Около 13% от ромската и близо 4% от турската етническа група са неграмотни, докато в българската този процент е 0.4% (фиг. 8).

Фигура 8

Структура на населението на възраст 25-64г. по етническа принадлежност и образование в % - 2001г.



Източник: НСИ, данни от преброяването на населението

Някои по-късни изследвания очертават същата, дори по-лоша в някои отношения картина на образователните различия по етнически групи от населението. Според тях неграмотните сред пълнолетните роми са 18.1%, 12.2% са със средно образование и 0.7% са висшисти.⁶ Резултатите от проучване на колектив на БАН “Демографско развитие на Република България”, 2005 г., показват, че при младежите на възраст от 15 до 19 години, завършилите не повече от 4-ти клас сред българите са 9%, при турците – 24%, а при ромите – 64%.

Участие на населението в образованието

На проблемите на образователната подготовка на младежите, като потенциална бъдеща работна сила, се отдава голямо значение и се отделя съществено внимание в ЕС. Поради това, участието им в образованието е важен проблем, залегнал в редица европейски документи, а съответните показатели са едни от основните приоритети, заложи в Лисабонските цели.

- Един от основните индикатори, заложи в европейските документи за развитие на системите на образование и обучение е *броят на младите хора до 19 години*. Според статистическите данни, младежите в България намаляват и като абсолютен брой, и като относителен дял от общия брой на населението. За последните години, паралелно с общото **намаление** на населението, това при **децата** до 14-годишна възраст е от 1.266 млн. души на 1.047 млн., а при младежите от възрастовата група 14-19 г. съответно от 553 хил. на 510 хил. Наблюдава се намаление съответно **и на техните дялове**.

Спадане с над 17% за пет години на броя на децата е сериозен проблем за демографската ситуация и перспективите в България, което *ще обуслови негативни промени в броя на работната сила в недалечно бъдеще*.

- Паралелно с намаляващият брой на младите хора, нетните коефициенти на записване в образованието се характеризират с непрекъсната тенденция към нарастване при всички степени на образование. Практически около 100% е участието на децата от съответната възрастова група в началното образование. Увеличение има и при прогимназиалното, средното и висшето образование. Участието в предучилищното образование обаче не се променя.

Въпреки нарастващите коефициенти на записване в образованието, над 15% от младежите не се включват в прогимназиалната степен на образование, а над 20% нямат завършено средно образование. Делът на рано напусналите училище все още е висок в България.

⁶ Вж. например Симеонова, М., Д. Коруджиева, Л. Петрова, “Ромите в България: новите предизвикателства”, Фондация :Фридрих Еберт”, София, 2007, www.fes.bg

По официални данни, относителният дял на напусналите образованието от I до XIII клас варира в рамките на 3% през последните години и не бележи тенденция към намаляване. Най-голям сред тях е дялът на напусналите от V до VIII клас, който освен, и продължава да нараства. За последните пет години увеличението му е с 0.4 процентни пункта.

Тези данни очертават една неблагоприятна картина и потенциален риск от намаляване участието на населението в средното образование и от влошаване на образователната структура на работната сила в бъдеще.

Участието на младежите във висшето образование се подобрява. Над 26% вече е коефициентът на записване във ВУ, като нарастването е с около 4 процентни пункта за последните години. Същевременно, броят на студентите е значително по-малък от този през 90-те години, както беше отбелязано в това отношение. Сега спадът спрямо учебната 2000/2001 г. е от около 12 500 души или близо 5.5%. То може да се обясни както с увеличаващия се брой на българските младежи обучаващи се в чужбина, така и с намаляващия брой на населението в подтрудова възраст, а също и с големия процент на младите хора, незавършили средно образование.

Значително нараства и участието на младежите в образователната и научната степен “доктор”. От 3414 души през 2000 г., техният брой се увеличава на 4816 души през 2006 г. Това е позитивна тенденция към повишаване на образователното равнище, а съответно и на качеството на бъдещата работна сила.

Големият дял на младежите незавършили средно образование и паралелното нарастване на участието във висшето образование и на броя на докторантите подсказват за наличието на потенциален риск от разслояване на населението и съответно на работната сила по отношение на образователната подготовка.

- *Сравнителният анализ показва, че България изостава от ЕС по редица показатели.*

Участието на 4-годишните деца в предучилищното образование е с около 10 процентни пункта по-ниско от това в ЕС-25 и с над 15 процентни пункта от средния за ЕС-15 показател. В европейските документи, особено в тези от последните години, се подчертава, че предучилищното обучение, наред с началното образование, има най-висока възвръщаемост по отношение на социалната адаптация на децата, голямо значение за преодоляването на ранното отпадане от училище и за общото равнище на придобитите умения.

Една от най-важните области, в която страната ни изостава от ЕС е дялът на ранонапусналите училище (процентът от населението на възраст 18-24г. с прогимназиално и по-ниско образователно равнище, което вече не участва в образованието и обучението). Данните показват, че изоставането на България в тази област е с около 3 процентни пункта. Особено голямо е изоставането при

жените, където нашият показател е по-голям с около 5 процентни пункта отколкото в ЕС-25.

Показателят за участието на 18-годишните в образованието в България е с 4 процентни пункта по-малък от този в ЕС-25. Това е още едно свидетелство за проблемите в средното образование в България и за потенциалния риск за бъдещата образователна структура и качество на работната сила у нас.

Друг важен показател е дялът на населението от възрастовата група 20-24 години със средно и по-висока степен на образование. Въпреки че по този показател страната ни изостава само с 1 процентен пункт, при жените то е с 3.2. Като се има предвид по-голямото им участие във висшето образование отколкото при мъжете в България, това изоставане разкрива отново проблемите в областта на средното образование при жените у нас.

Посочените показатели са два от основните приоритета, залегнали в Лисабонските цели, по които България изостава от средните за ЕС.

Показатели	България	ЕС-25	Лисабонски цели
Среден коефициент на рано напускащи училище (дял на населението на 18-24г. с прогимназиално и по-ниско образование)	18.0%	15.1%	10%
22-годишни със завършено средно образование	76.5%	77.5%	85%

Състоянието и промените в образователната структура на работната сила и населението и участието им в образователния процес очертават съществени потенциални предизвикателства пред пазара на труда в бъдеще. Измененията в образователната структура на заетите и безработните през последните 2-3 години, нарастващият дял на безработните, търсещи първа работа след завършване на училище или ВУ, които са макар и косвен показател за несъответствие между професионалната подготовка и търсенето на работна сила по образование, биха могли да доведат до задълбочаване на диспропорциите на трудовия пазар. Тези промени, разбира се, се определят и от отрасловото и производственото развитие на икономиката на страната. Наред с положителните тенденции, непрекъснато намаляващият брой и дял на децата и на младежите ще окаже съществено влияние в количествен аспект върху броя на работната сила в бъдеще. Относително ниското участие в средното и дори в прогимназиалното образование, съществените териториални и социални различия в образователната подготовка на населението носят риск от влошаване качеството на работната сила, от ограничаване на възможностите за заетост на определени рискови групи от населението.

2. Образователна подготовка на работната сила в системата на образованието

Образователната и професионална подготовка на работната сила се осъществява в системата на образование (както и в системата на обучение), поради което изследването на нейното състояние и очертаването на основните проблеми, в т.ч. по области на образованието, са важни не само за оценката на образователната подготовка на работната сила, но и на съответствието ѝ с потребностите на пазара на труда.

2.1. Основни характеристики на образователната сфера

Няколко са основните индикатора, заложи в европейските документи за наблюдение на напредъка в сферата на образованието, отнасящи се основно до качеството на обучението, инвестициите в образованието, мобилността; те са използвани и в това изследване. Тези показатели съответстват на поставените цели на ЕС в областта на образованието – повишаване на качеството и ефективността, осигуряване на широк достъп и отваряне на системата към света.

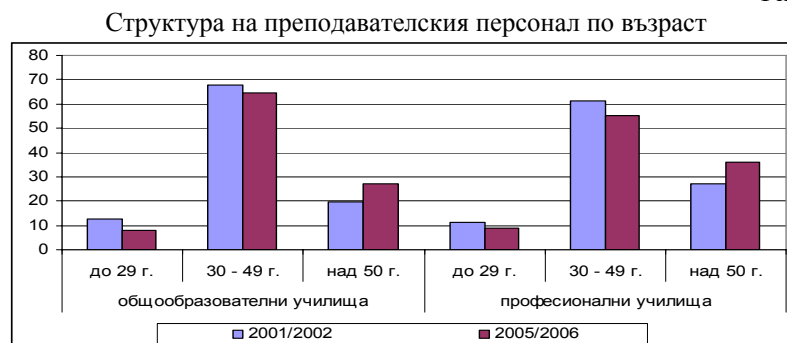
Аспекти на качеството на образователната подготовка

Важно значение за качеството на образователния процес имат преподавателите, тяхната възрастова структура, натовареност, професионално развитие; материалната база; програмите за обучение и т.н.

Около 60% от учителите у нас са от възрастовата група 30-49 г. **Особеност на възрастовата структура на преподавателите е нарастващият дял на тези над 50 г., особено в областта на професионалното образование, както и намаляващият дял на по-младите учители** (фиг. 9).

Все по-малко млади хора се насочват към преподавателската професия, като някои от причините за това са ниският статус и авторитет на учителите в българското общество, а също и недостатъчното стимулиране на преподавателския труд.

Фигура 9



Източник: НСИ, Образование в Р. България, 2006

Един от показателите, който има отношение както към натовареността на преподавателите, така и към качеството на обучението и ефективността на използването на трудовия ресурс в образованието е **съотношението брой учащи се на един преподавател**. Това съотношение остава непроменено или намалява във всички образователни степени, с изключение на висшето образование, където се наблюдава нарастване. При намаляващият брой на учащите се, това съотношение показва същото и по-малко относително съкращаване броя на преподавателите.

За адекватната на съвременните изисквания образователна и професионална подготовка на работната сила немаловажно е **езиковото обучение** на учащите се.⁷ През последните години се наблюдава все по-засилваща се тенденция към увеличаване дела на учениците, включени в чуждоезиково обучение. Вече над 90% са децата в общообразователните училища, изучаваща чужд език. Процентът в професионалното образование обаче е по-нисък, като неблагоприятен факт е, че той не нараства.

Показателят за среден брой на чуждите езици, изучавани от един ученик в средното образование в България е съпоставим със средния за ЕС-25. В това отношение изоставане от средното за ЕС равнище не се наблюдава – 1.3 за ЕС и 1.4 за България.

По-масовото изучаване на чужди езици е предпоставка, улесняваща мобилността не само в сферата на образованието, но и на работната сила в последствие, което същевременно е и условие за повишаване на нейното качество.

Състоянието на материалната база на учебните заведения, особено в средния курс, е незадоволително. То се отразява върху качеството на образователната подготовка и върху формирането на умения за обучение през целия живот. (Регистрираните обучителни организации в общия случай използват материалната база на учебните заведения, което мултиплицира проблема.)

Важно е значението на прилагането на **компютри** и формирането на умения за работа в мрежа в процеса на образование, на нагласи и култура на търсене на нови знания и информация чрез тази техника. Засега снабдеността на училищата не само че е ниска, но и намалява. Ако през 2003 г. 14% от ползващите компютър са имали такъв на разположение в учебните заведения, то през 2006 те са 13.2%.⁸

Актуалните за момента мерки, целящи положителни промени в **програмите** за обучение са по въвеждането на единни образователни изисквания за общо и професионално образование, прилагане на единни програми за професионална подготовка в образованието и в обучението, въвеждане на

⁷ Езиковото обучение има важно значение и за повишаването на мобилността, друга основна европейска цел наред с подобряване на качеството на образованието.

⁸ www.nsi.bg

единни изпитни програми за тяхното признаване. Те се основават на изисквания за осигуряване на свободно движение на хората в обединеното европейско пространство и на приети документи за промени в полза на качеството на образованието и обучението.

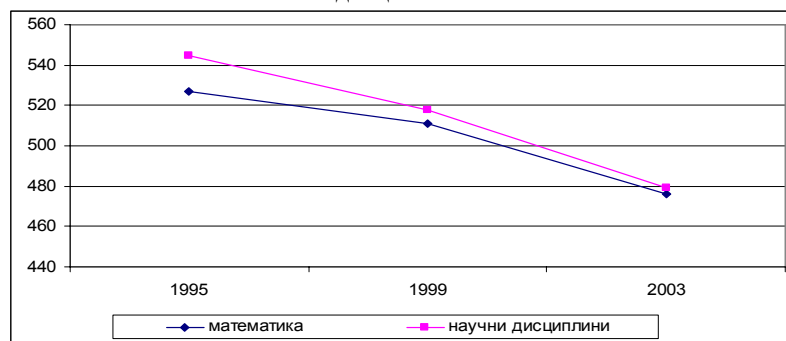
Държавни образователни изисквания (ДОИ) за придобиване на квалификация все още не са разработени за всички професии, което означава, че съответните програми не са променени съществено.⁹ Така не могат да се прилагат и единни (национални) изпитни програми за придобиване степен на професионална квалификация по професии и специалности. Това се отразява върху подготовката на младежите и затруднява валидизация на квалификации, получени от неформално обучение.

Трябва да се подчертае, че ДОИ за професионално образование и обучение задължително се съгласуват със социалните партньори с оглед адекватност на професионалната подготовка на потребностите, което е положителен момент в методологията на разработването им. Фактическото участие на работодателите при разработването им обаче практически е ограничено.

Според **международните сравнителни изследвания** на знанията на учениците в средното образование (TIMSS, PISA), **качеството на образованието** в България непрекъснато спада, като резултатите на българските ученици вече са под средните за страните, включени в изследванията. Според проучването PISA 2000 на ОИСР, 40% от 15-годишните ученици са със степен на грамотност “ниво 1” и по-ниско, според скалата за грамотност на PISA.¹⁰ Този показател е 2 пъти по-голям от средната стойност за ОИСР. Българските ученици имат по-малък брой от средните за ОИСР точки и по математическа грамотност и по научни дисциплини.

Фигура 10

Промяна в оценката на знанията на осмокласниците по математика и научни дисциплини



Източник: TIMSS

⁹ Тази констатация важи и за ДОИ за общото образование.

¹⁰ Според скалата на PISA при “ниво 1” резултатите на учениците са в рамките на 335-407 точки, а под ниво 1, по-малко от 335 точки. При най-високото ниво 5, точките са над 625.

Според проучването TIMSS, осмокласниците показват едно от най-резките понижения на успеваемост по математика и естествени науки за периода 1995-2003 г. и успехът им вече е под средното ниво в новите страни-членки на ЕС (фиг. 10).

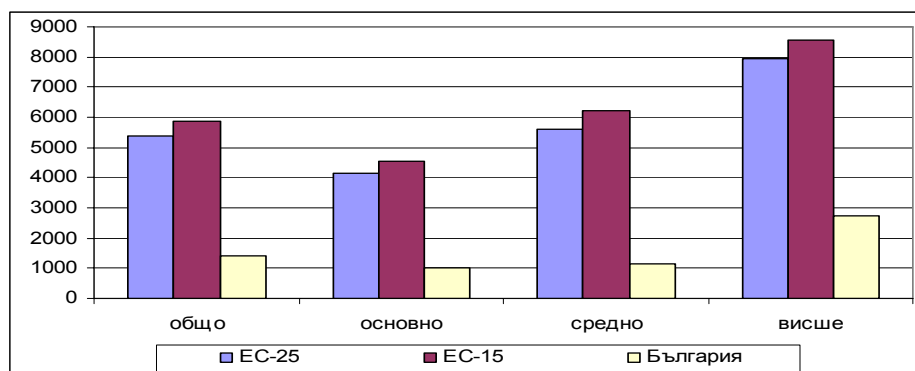
Намаляването на качеството на образователната подготовка е израз на недостатъчна ефективност на публичните разходи за образование и на цялата система. То поражда потребност от по-нататъшна подготовка и обучение на младежите, завършили образованието си с цел подобряване на пригодността им за заетост и постигане на по-пълно съответствие с потребностите на работодателите. Това засяга най-вече професионалното образование и професионалната практическа подготовка на младежите.

Инвестиции в образованието

При инвестициите в образованието в България се наблюдава известно нарастване в абсолютен размер, но като дял от БВП се движат в рамките на 4-4.3%. Средствата са все още недостатъчни и значително по-малки от тези в страните от ЕС (средно 5.2% за ЕС и над 8% за някои скандинавски страни). Годишните разходи на един учащ се у нас са около 4 пъти по-ниски от тези в ЕС. Различията са особено големи в средното и основното образование. В сферата на висшето образование състоянието е малко по-добро, където разликата е около 3 пъти (фиг. 11).

Фигура 11

Общи разходи за образование на ученик/студент (PPS), за всяко образователно ниво – 2002 г.



Източник: Евростат

Частните разходи за образование, като процент от БВП, са съпоставими с тези в ЕС – около 0.6%. Характерна особеност за България е, че те намаляват за разлика от ЕС, което до голяма степен се определя както от възможностите на населението да влага средства в образованието, така и от липсата на интерес и стимули за работодателите да инвестират в тази сфера.

Един относителен показател за оценка на общите разходи за образование, възприет в европейските документи и статистика, е съотношението между общите разходи за образование на един учащ се и БВП на човек от населението. Това отношение позволява да се направи съпоставка между инвестициите в образованието и общото икономическо благосъстояние на дадена страна. Този показател за България е съпоставим със средния за ЕС-25, което показва, че страната ни все още няма достатъчни ресурси и резерви за увеличаване на разходите за образование.

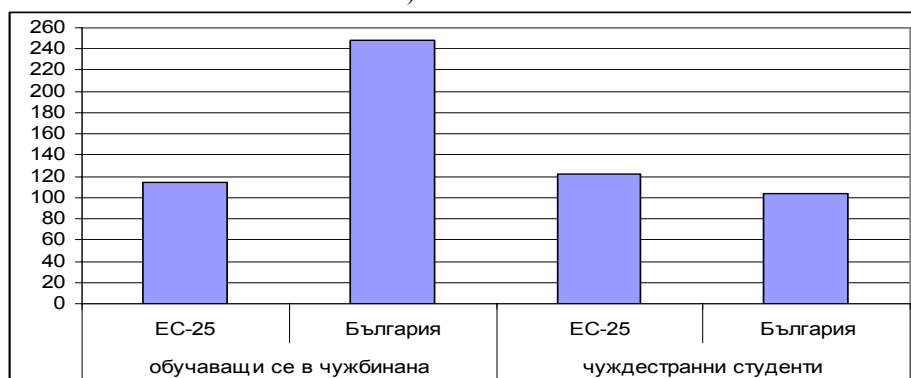
Мобилност

Важна насока в европейската образователна политика е отварянето на образованието към света и насърчаване на мобилността. Според международната статистика има нарастване както на броя на **студентите, обучаващи се в чужбина** (в страна членка или кандидат-членка на ЕС), така и на броя на **чуждестранните студенти**, записани в приемащата страна, и то дори в по-голяма степен.

Броят и делът на българските студенти, обучаващи се в чужбина нараства съществено през последните години. Същевременно броят на чуждестранните студенти у нас почти не се променя. От тях около две трети са от Европа и близо една трета от Азия (Фиг. 12)

Фигура 12

Индекси на нарастване на студенти, обучаващи се в чужбина и на чуждестранни студенти, записани в приемащата страна (ЕС или кандидат-членка) – 2004/2000 г.



Източник: Евростат, 2006.

България вече е страна-членка на ЕС, което означава, че таксите за обучение в общността не са различни и до голяма степен са достъпни за нашите студенти. При тази висококонкурентна ситуация и с оглед на стремежа към повишаване на таксите в българските висши учебни заведения, един от основните пътища за тяхното оцеляване е съществено повишаване на качеството на обучение, което би привлякло както български, така и чуждестранни студенти.

2.2. Образователна подготовка по области на образованието

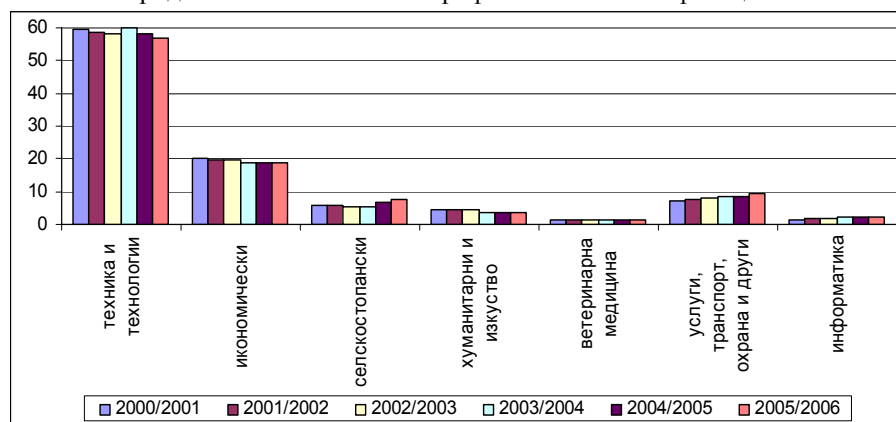
Важно значение за оценката на съответствието между търсене и предлагане на работна сила от образователно-професионален аспект има анализът на образователната подготовка по области на образованието.

Основните области на професионална подготовка в българското образование са: техника и технологии, обществено-икономически, услуги.

Данните показват, че основният дял от учащите се в професионални училища за придобиване на по-ниските степени на професионална квалификация по области на образованието са в: техника и технологии (60-80%), която включва технически науки, науки за производството и преработката, архитектура и строителство, персоналните услуги (10-20%). Такава е структурата на учащите се в програми с прием след VI и VII клас за придобиване на I степен професионална квалификация, в програми с прием след VIII клас за придобиване на I степен професионална квалификация, както и в програми за придобиване на II и III степен професионална квалификация. Макар и най-малък, дялът на учащите се в областта на селското стопанство се характеризира с тенденция към нарастване (фиг. 13).

Фигура 13

Структура на учащите се по области на образованието в програми за придобиване на III степен професионална квалификация*

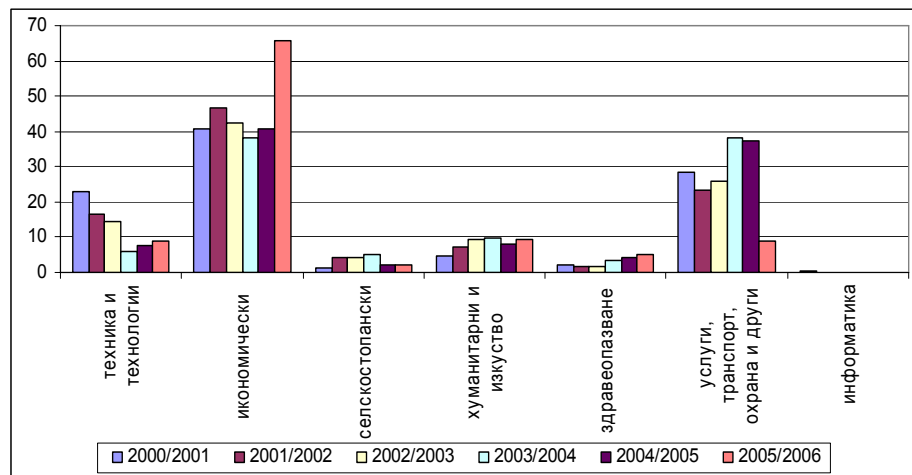


* до 2002/2003 г. вкл. техникуми
Източник: Образование в Р. България, 2004, 2006

В средното образование, основният дял от учащите се за придобиване на IV степен на професионална квалификация е в областите икономически, услуги и техника и технологии, който обаче намалява. В икономическата област се обучават около 40% от учениците, но този дял рязко нараства до 65% през 2005-2006 г., което е за сметка на рязкото спадане дела на учащите се в сферата на услугите, транспорта и охраната, където се обучават около 30-40% от младежите. Процентът на учениците в областта на техниката и

технологиите бележи намаление за периода около 2 пъти, но след 2004 г. започва слабо повишаване. Делът на учениците в областта на селското стопанство, макар и вълнообразно, нараства в сравнение с началото на периода (фиг. 14).

Фигура 14
Структура на учащите се по области на образованието¹¹ в програми за придобиване на IV степен професионална квалификация



Източник: НСИ, Образование в Р. България, 2004, 2006.

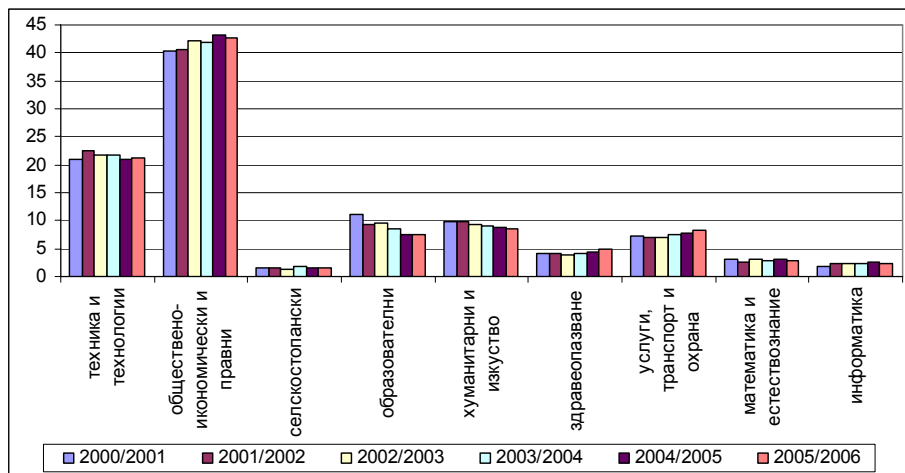
В сферата на висшето образование делът на учащите се за придобиване на степени “специалист”¹², “бакалавър” и “магистър” е най-голям в областите обществено-икономически и правни (около 45%, от които около 55% са от област стопанско управление и администрация и около 30% от социалните науки), услуги и транспорт (10-15%) и техника и технологии (около 20%, от които около 80% са от област инженерни професии), като при специалистите обаче се наблюдава значително намаление на този дял – от 26 на 18% за последните шест години. Делът на специалистите в областта на селското стопанство нараства, докато този на бакалаврите и магистрите се задържа на едно постоянно ниво от 1.5% (фиг. 15).

¹¹ Области на образование: техника и технологии (технически науки, науки за производството и преработката, архитектура и строителство); икономически (стопанско управление и администрация); селскостопански (науки за селското и горското стопанство); образователни (подготовка на учители и науки за образованието); хуманитарни и изкуство (хуманитарни науки, изкуства); услуги, транспорт, охрана и други (социални и персонални услуги, транспорт, науки за сигурността и безопасността, опазване на околната среда, други).

¹² През изследвания период все още съществуваше такава образователна степен, която сега вече е премахната.

Фигура 15

Структура на студентите (бакалавър и магистър) по области на образованието¹³



Източник:НСИ, Образование в Р. България, 2004, 2006.

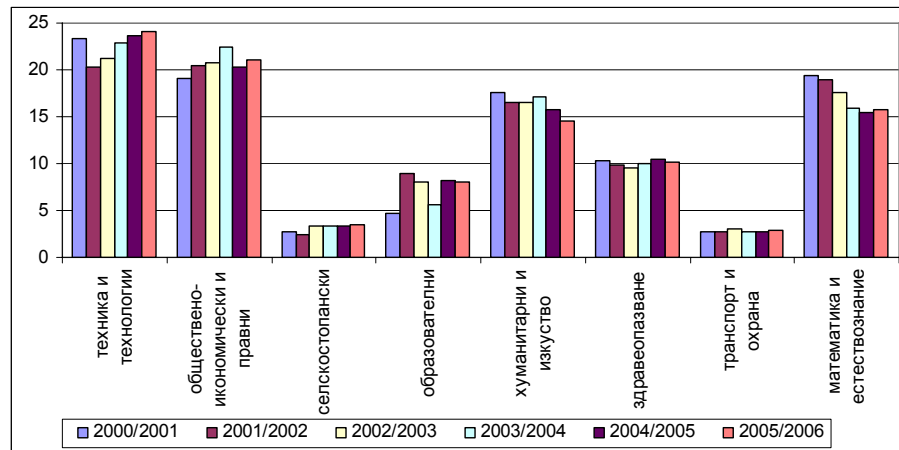
При най-високата образователна и научна степен “доктор” най-голям дял имат младежите в областта на техниката и технологиите (24%, от които около 80-85% са от област инженерни професии), следван от обществено-икономически и правни (21%, от които около 60-65% са от област стопанско управление и администрация и около 20-25% от социалните науки). В областта на хуманитарните науки и изкуствата, както и на математиката дяловете на учащите се са по около 15% всеки, но и при двете области се наблюдава намаление с около 3-4 процентни пункта. Процентът на докторантите в областта на селското стопанство се характеризира с тенденция към нарастване (фиг. 16).

В сравнение с образователната подготовка на висшисти в България и в ЕС се наблюдава **съществено изоставане в обучението на студенти в областта на**

¹³ Области на образование: техника и технологии (технически науки/инженерни професии, науки за производството и преработката, архитектура и строителство); обществено-икономически и правни (науки за обществото и човешкото поведение, журналистика и научно-техническа/масова информация, стопанско управление и администрация, право); селскостопански (науки за селско, горско и рибно стопанство); образователни (подготовка на учители и науки за образованието); хуманитарни и изкуство (хуманитарни науки, изкуства); здравеопазване и ветеринарна медицина; услуги, транспорт, охрана и други (социални и персонални услуги, транспорт, науки за сигурността и безопасността, опазване на околната среда, други); математика и естествознание (математически науки, естествени и физически науки).

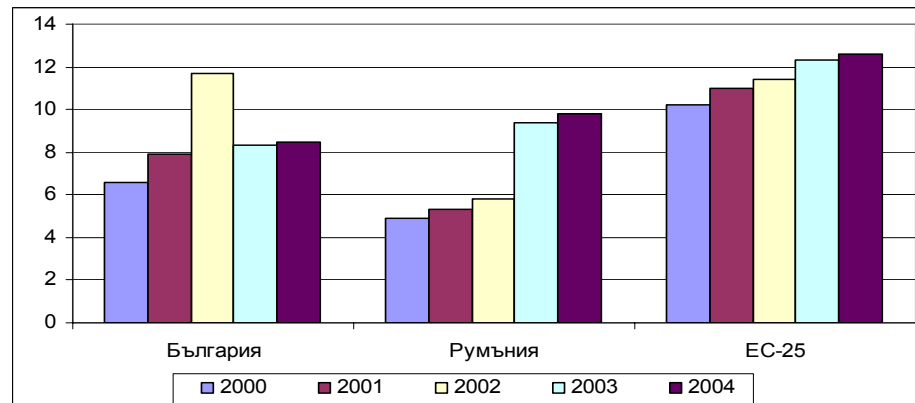
математика, научни дисциплини или технологии¹⁴ у нас (фиг. 17). В Лисабонската стратегия е заложено поне 15% увеличение на техния брой.

Фигура 16
Структура на студентите в образователна и научна степен "доктор" по области на образованието



Източник: Образование в Р. България, 2004, 2006

Фигура 17
Студенти, завършващи обучението си в областта на наука, математика, компютърни технологии*



* студенти на 1000 човека от населението на възраст 20-29 г.
Източник: Eurostat, 2006

Намаляването на качеството на образованието в България и недостатъчните инвестиции за бъдещото му развитие, както и непрекъснато нарастващият брой на българските студенти, обучаващи се в

¹⁴ Според международната класификация в тази група се включват: естествени, физически и технически науки, математика и информатика, науки за производството и преработката, архитектура и строителство.

чужбина, и ненарастващият брой на чуждестранните студенти, обучаващи се у нас, са съществено предизвикателство не само за повишаване качеството на работната сила, но дори и за негово поддържане на същото равнище в бъдеще. Значителното изоставане в обучението на студенти в областта на математика, научни дисциплини или технологии, както и другите диспропорции в обучението по области на образованието спрямо европейските равнища са предизвикателства пред пазара на труда и пред развитието и конкурентоспособността на икономиката.

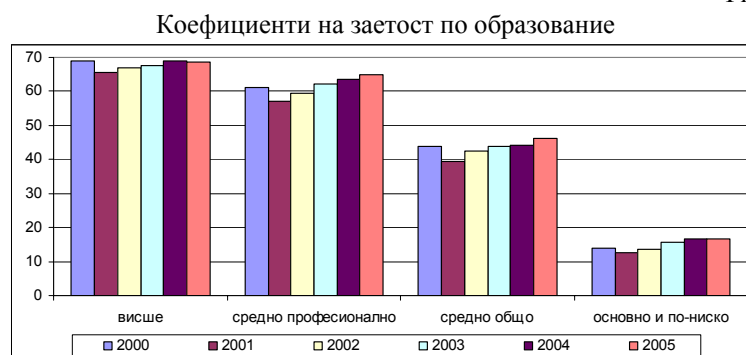
3. Пазарът на труда и образователната подготовка на работната сила

3.1. Търсене и предлагане на работна сила по степен на образование

Освен образователна структура на работната сила¹⁵ важно значение за изследването на търсенето и предлагането на работна сила по образование имат и коефициентите на заетост и на безработица по образование и промените в тях, както и професионално-квалификационната структура на свободните работни места.

Най-голям е коефициентът на заетост при висшистите (около 70%), който се променя неравномерно и има най-слабо нарастване за изследвания период (от 1.5 процентни пункта). Близък до него е този на хората със средно професионално образование (близо 65%), като същевременно нарастването тук е най-голямо, с около 3.5 процентни пункта. Най-малък е коефициентът на заетост при лицата с основно и по-ниско образование (около 17%), който се характеризира с второ по големина увеличение от 3 процентни пункта (фиг. 18).

Фигура 18



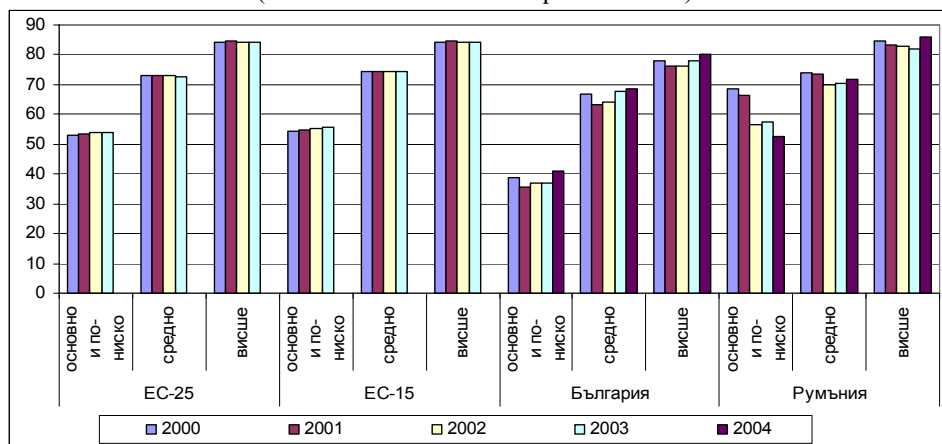
Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр.4 за всяка година (четвърто тримесечие).

¹⁵ Образователната структура на заетите и безработните и промените в нея, като едни от важните показатели за изследване на търсенето и предлагането на работна сила по образование, са разгледани в т. 1.1. на настоящото изследване.

Поради по-ниската все още заетост в България в сравнение с тази в ЕС, естествено и коефициентите на заетост са по-ниски от средните за общността – с около 4 процентни пункта при висшистите и среднистите, и с около 13 процентни пункта при хората с ниско образование на възраст от 25 до 64 години. Нашите показатели са по-ниски и от тези в Румъния. Впечатление прави фактът, че заетостта у нас е по-малка не само при хората с ниско образователно равнище, но и при висшистите (фиг. 19).

Фигура 19

Коефициенти на заетост по степени на образование
(% от населението на възраст 25-64 г.)

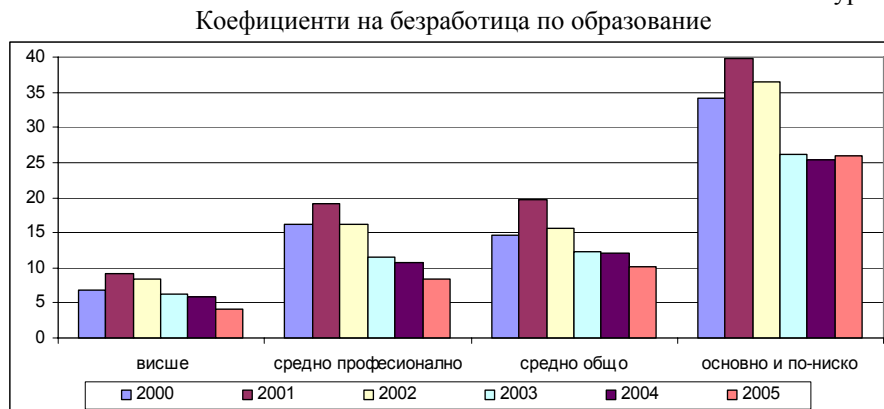


Източник: Евростат, 2006.

Данните за коефициентите на безработица по степен на образование показват най-малък и намаляващ коефициент при безработните лица с висше образование, следван от този със средно професионално образование. Най-голям, макар и намаляващ (паралелно с намалението на общия коефициент на безработица), е коефициентът при безработните с основно и по-ниско образование. Характерна особеност тук е, че при общо **спадане на коефициентите на безработица, най-малко е то при висшистите, а най-голямо при хората с основно и по-ниско образование, следвано от тези със средно професионално** (фиг. 20).

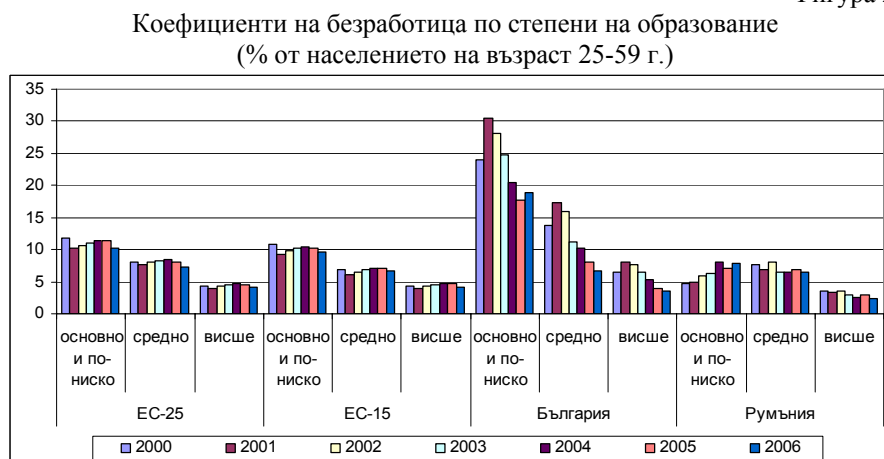
Коефициентите на безработица в България са все още по-лоши от средните за ЕС, вкл. И от Румъния. Интересен факт е, че при почти два пъти по-големи коефициенти на безработица у нас при нискообразованото население на възраст 25-59 години, при висшистите от същата възрастова група те са с около 0.6 процентни пункта по-малки (фиг. 21).

Фигура 20



Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр. 4 за всяка година (четвърто тримесечие).

Фигура 21



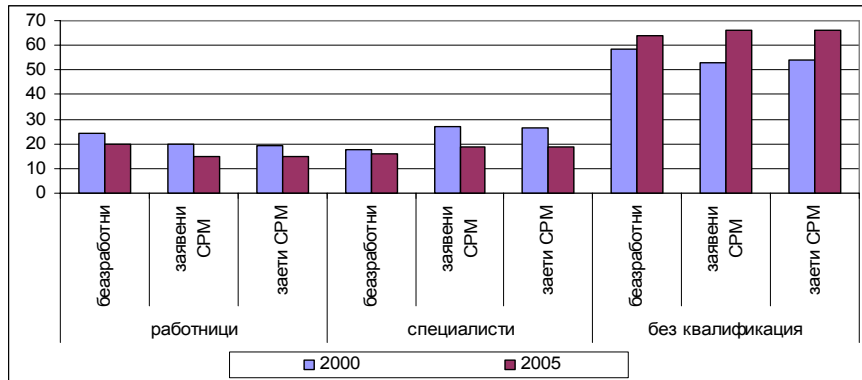
Източник: Евростат, 2006.

Според информация на Агенцията по заетостта най-голямо е търсенето на кадри без специалност и квалификация – около две трети от общия брой на заявените и на зетите свободни работни места (СРМ). На второ място е търсенето на специалисти – около 19%. През 2005 г. 65% от заявените СРМ за специалисти са за висшисти и 35% за специалисти без висше образование. В сравнение с началото на периода търсенето на кадри без квалификация нараства, докато това на специалистите намалява (фиг. 22).

Косвен показател за несъответствието между търсенето и предлагането от професионално-квалификационен аспект, както и за спецификите на развитието на икономиката, е по-голямото намаление на търсенето на специалисти от това на предлагането, т.е. на регистрираните безработни по професия.

Фигура 22

Търсене и предлагане на първичния пазар по професионално-квалификационна структура



Източник: АЗ

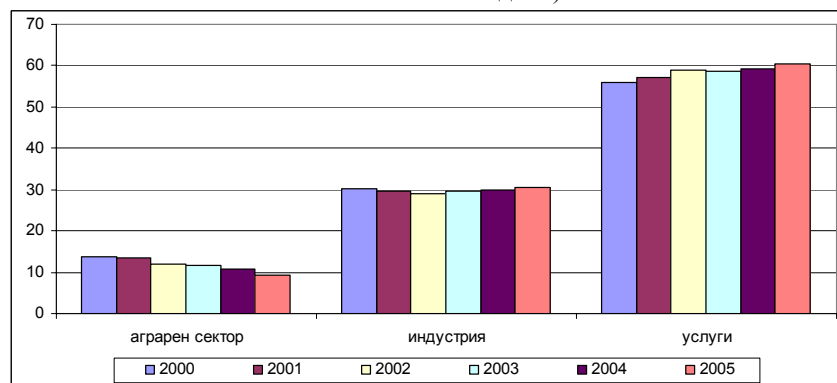
3.2. Търсене и предлагане на работна сила по специалности

Структурни промени в икономиката. Заетост по икономически сектори

За последните години структурата на икономиката бележи стабилна тенденция към намаление дела на аграрния сектор в брутната добавена стойност за сметка на нарастване дела на сектора на услугите. Индустрията запазва един почти стабилен дял от около 30% (фиг. 23).

Фигура 23

Структура на брутната добавена стойност по икономически сектори (по цени на съответната година)



Източник: НСИ, Статистически справочник 2006, Статистически годишник 2005.

Измененията във физическия обем на брутната добавена стойност (БДС) на сектора са неравномерни, вълнообразни през целия период, което до голяма степен е характерно за него. Секторите на индустрията и услугите се характеризират с едно относително стабилно развитие.

Анализът на състоянието и измененията в структура на икономиката по групи икономически дейности показва следните по-важни характеристики на секторите на индустрията и на услугите:

Първо, индустриалният сектор се характеризира със запазване на постоянен дял на добивната индустрия – около 1.6%. Дяловете на преработваща промишленост и на строителството нарастват за сметка на намаляващият процент на производството и разпределението на електроенергия, газ и вода.

От гледна точка на динамиката на физическия обем на БДС обаче се наблюдава нарастване в добивната промишленост и строителството, относителна стабилност на преработващата и отново намаление в производството и разпределението на електроенергия, газ и вода.

Второ, в сектора на услугите с нарастващи дялове са отраслите търговия и ремонт, транспорт и съобщение, финансово посредничество, държавно управление и обществено осигуряване. Отраслите хотели и ресторанти, образование и здравеопазване се характеризират с почти постоянни дялове. Известно намаление се наблюдава в операциите с недвижимо имущество.

Промените във физическия обем на БДС показват нарастване, макар и неравномерно, на търговията, неравномерно намаление при транспорта и съобщенията, и стабилен растеж при финансовото посредничество.

Промените в структурата на *заетите* по икономически сектори очертават следната особеност: дялът на заетите в сектора на услугите расте, а в индустриалния сектор остава почти непроменен. Тази картина е аналогична на състоянието и промените в структурата на БДС. Особеното тук е, че дялът на заетите в аграрния сектор бележи известно увеличаване за разлика от промените в дела на БДС (фиг. 24).

Фигура 24



Източник: НСИ, Заетост и безработица, бр. 4 за всяка година (четвърто тримесечие).

Анализът на изменението на заетостта по икономически дейности очертава аналогични особености. Докато дялът на БДС на преработваща промишленост нараства, то заетите в нея намаляват. Подобно е състоянието в добивната промишленост – дялът на БДС остава почти непроменен, докато този на заетите в нея намалява. В секторите на строителството и на производството и разпределението на електроенергия, газ и вода се наблюдават еднопосочни промени в БДС и заетостта – съответно нарастване и намаление.

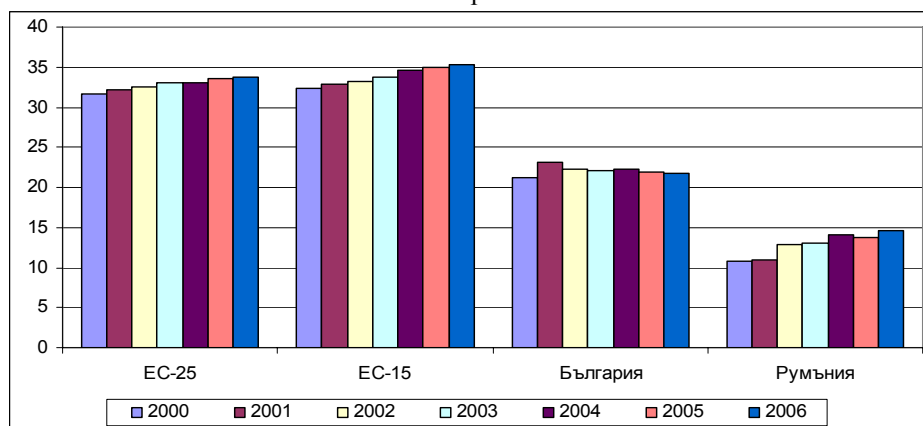
В сектора на услугите също се наблюдават разнопосочни промени. Така дялът на БДС в отраслите търговия и транспорт нараства, докато този на заетите в тях спада. В отраслите образование и здравеопазване няма съществени промени в дела на БДС, а заетостта в тях намалява. В отрасъл хотели и ресторанти също не се очертават значителни изменения в този дял, но заетостта в него бележи известно увеличение.

Посочените промени са показателни за изменението на производителността на труда в определени сектори на икономиката, но същевременно и за измененията в търсенето на труд на пазара на труда.

При сравнение със средните за ЕС показатели, България изостава съществено в областта на заетостта в сектора на високотехнологичните услуги, както и във високо- и средно-високотехнологичните индустриални сектори (фиг. 25).

Фигура 25

Дял на заетите във високо- и средно-високо-технологичните индустриални сектори



Източник: Евростат, 2006

Тези данни са показателни не само за областите, в които българската икономика съществено изостава от европейските приоритети на развитие, но и за насоките на образователна подготовка, в които би трябвало да се концентрират усилията в бъдеще.

Структура на безработните лица по специалности

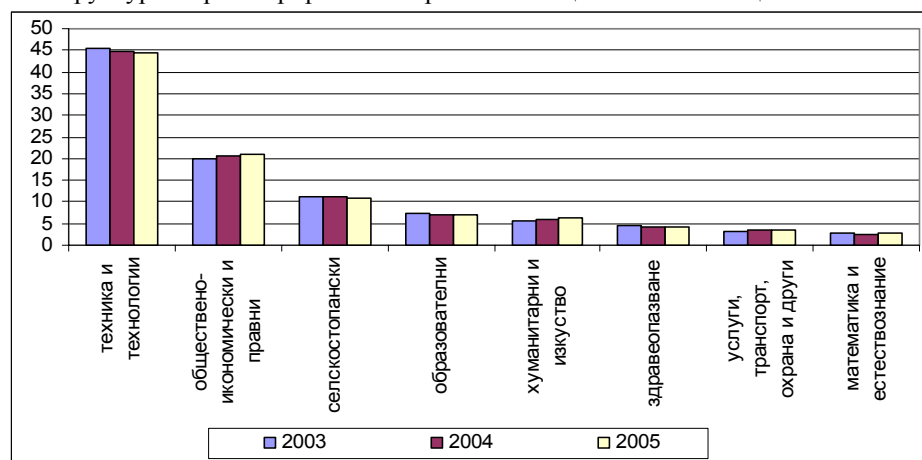
В структурата на безработните лица преобладава дялът на тези с основно и пониско образование, който освен, че е най-голям е и нарастващ. През 2005 г. той достига до 60% от всички регистрирани безработни.

На второ място по големина е дялът на безработните със средно специално и професионално образование. Въпреки че намалява от 30 на 26% за последните години, тази група от безработните все още обхваща над една четвърт от общия им брой. Най-малък, но почти без промяна, остава дялът на висшите – около 6.5%.

В структурата на регистрираните безработни специалисти по специалности основният дял заемат тези от областта на техниката и технологиите, който обаче се характеризира със слаба тенденция към намаление – от 47.2% през 2000 г. на 44.4% през 2005 г. На второ място по големина е групата на специалистите от общественно-икономическата и правната област. Тази група нараства от 18 на 21% за периода. Безработните от областта на услугите, транспорта, охраната и други заемат един почти постоянен дял от 3.6%.¹⁶ Процентът на безработните специалисти от областта на селското стопанство намалява от 11.5 на 10.8% (фиг. 26).

Фигура 26

Структура на регистрираните безработни специалисти по специалности



Източник: АЗ

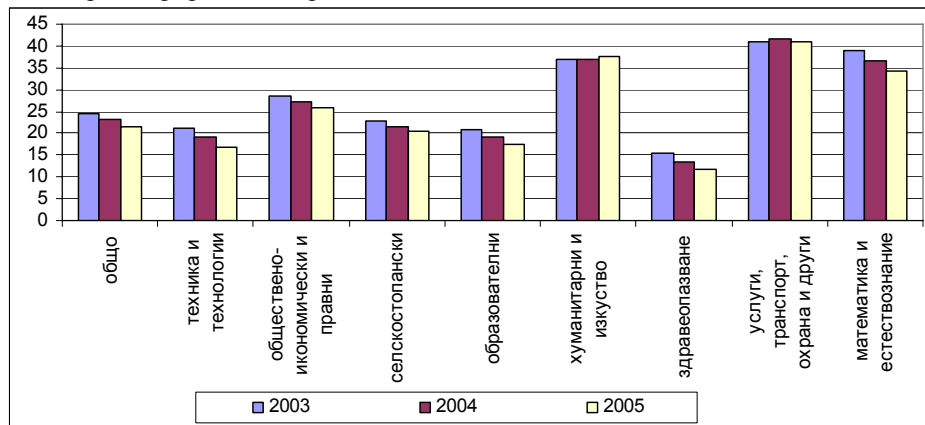
Около една четвърт от всички регистрирани безработни специалисти са на възраст до 29 г. Най-голям и стабилен е дялът на младите специалисти от сферата на услугите и хуманитарните специалности. Близък или по-голям от средния дял, но намаляващ е процентът им при общественно-икономическите,

¹⁶ Поради промяна в класификацията на специалностите от 2003 г., по-детайлизираната структура е представена в графика само за периода 2003-2005 г.

селскостопанските и математическите специалности. Най-малък и намаляващ е дялът на младите хора от здравеопазването, образованието и техникотехнологичните специалности. Тези данни очертават сферите, в които младите специалисти имат по-добри перспективи и възможности да намерят работа, както и сферите, в които са най-уязвими (фиг. 27).

Фигура 27

Дял на регистрираните безработни специалисти до 29 години по специалности



Източник: АЗ

Данните на Агенцията по заетостта (АЗ) за структурата на новорегистрираните безработни по сектори на икономиката за 2004 г. и 2005 г. показват, че най-голям и нарастващ е дялът на тези от сектора на услугите (40-43%), следван от намаляващите дялове на секторите на индустрията (26-25%) и на аграрния сектор (7.3-7.1%).

В структурата на новорегистрираните безработни по отрасли най-голям, но намаляващ е дялът на преработващата индустрия, следван от нарастващия дял на търговията и намаляващия дял на аграрния сектор.

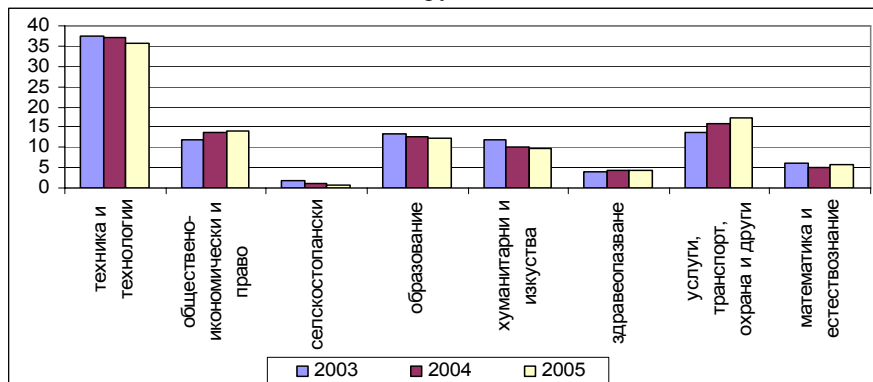
Свободни работни места по специалности

Данните на АЗ очертават най-голямо и нарастващо търсене на специалисти в реалната икономика в областта на техниката и технологиите. Втори по големина в структурата на заявените свободни работни места е дялът на тези в сектора на услугите, транспорта, охраната и др. Нарастващ е дялът и на търсените специалисти в областта на общественно-икономическите и правните специалности. Намаляващо е търсенето на специалисти в областта на селското стопанство (фиг. 28).

Интерес от гледна точка на търсенето на специалисти представлява структурата им по степен на образование. Така нарастващото търсене на специалисти от областта на техниката и технологиите се обуславя главно от потребността от специалисти без висше образование (фиг. 29).

Фигура 28

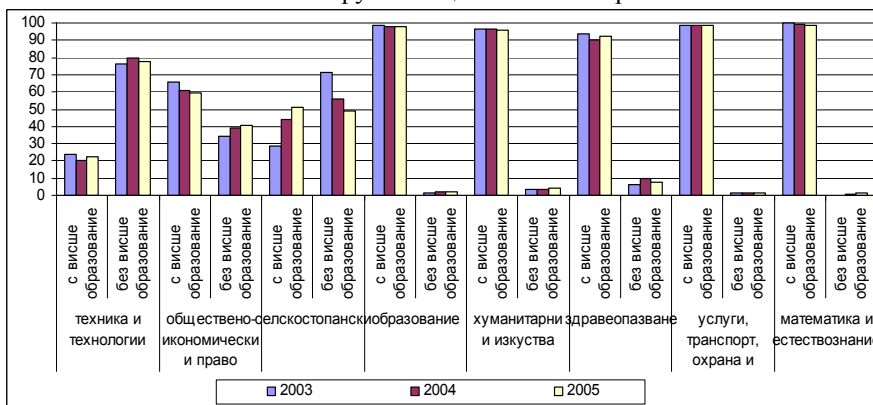
Структура на заявените свободни работни места за специалисти в реалната икономика по групи специалности



Източник: АЗ

Фигура 29

Структура на заявените свободни работни места за специалисти в реалната икономика по групи специалности и образование



Източник: АЗ

Аналогично е състоянието в областта на обществено-икономическите и правните специалности. Точно противоположни са промените в търсенето на специалисти от областите на селското стопанство и на услугите, транспорта, охраната и други, където по-голяма е потребността от висшисти.

В България има значителни проблеми в образователната подготовка на работната сила и на населението както в средното, така и във висшето образование. От гледна точка на професионалното обучение на кадрите се очертава известна еднопосочност между промените в отрасловата структура на икономиката, образователната подготовка на кадри, търсенето на труд по специалности. Еднопосочността между образователна подготовка, търсене и предлагане на труд по една и съща

специалност обаче говори за: наличието на съществени разминавания между подготовка и търсене на кадри, между качество и вид на обучение и търсене на труд; неподходяща практическа подготовка и опит на новоподготвяните кадри; несъответствия между подготовката на специалисти със и без висше образование и търсенето на такива; неподходящи методи на обучение; липса на изучаване на потребностите; недостатъчна информация и т.н.

4. Обобщения и изводи. Насоки за подобряване на образователната и професионалната подготовка на работната сила и за постигане по-пълно съответствие с потребностите на пазара на труда

I. Образователна характеристика на работната сила

Основни изводи, които могат да бъдат направени от анализа на образователната структура на работната сила:

1. Наблюдава се подобрение при образователните структури на работната сила, заетите и безработните лица. Има увеличение на дела на висшистите и на хората със средно професионално образование при работната сила и при заетите, но и точно обратна тенденция в структурата на безработните лица. След 2004 г. обаче се очертава намаляване дяловете на висшистите и в работната сила, и в заетите.

Измененията в структурите в края на изследвания период се определят от промените в търсенето (показателни за което се промените в структурата на заявените и заетите свободни работни места, според които нараства търсенето на кадри без специалност и квалификация). Това, от една страна, подсказва, че стопанството ни няма значителни незадоволени потребности от висококвалифицирани специалисти, но от друга, е неблагоприятен факт с оглед развитието и конкурентоспособността на икономиката в бъдеще.

Характерна особеност на образователната структура на лицата извън работната сила е, че дяловете на тези с висше и средно професионално образование нарастват за последните години за сметка на намаляването на процентите на хората със средно общо и с основно и по-ниско образование, което е *един косвен показател за несъответствие между търсенето и предлагането на труд по професии и специалности.*

Според наблюдаваните промени при обезкуражените лица, *младежите и хората със средно професионално и дори с висше образование срещат затруднения при реализацията си на пазара на труда.*

2. Образователната структура на населението над 15 години се подобрява. Сравнителният анализ на осреднените за ЕС показатели и тези за България показват, че у нас тя е съпоставима, даже в някои отношения по-добра, отколкото в ЕС.

Наред с тази положителна тенденция се наблюдават и съществени и то засилващи се диспропорции в образователната подготовка на населението – от отделните региони на страната, от етническите групи, както и при жените с различна степен на образование.

Положителните промени в образователната структура на населението обуславят подобряването на тази на работната сила и благоприятстват икономическото и социално развитие на страната. Диспропорциите в образователната подготовка обаче, предпоставят съществуването на рискови групи на пазара на труда. Задълбочаването на подобни диспропорции може да доведе в бъдеще до засилване на дисбаланса на трудовия пазар от образователно-квалификационен аспект и до нови затруднения пред включването на рисковите групи в него.

Резултатите от изследването на образователната структура на работната сила очертават редица потенциални рискове пред бъдещото ѝ състояние и изменения в количествен и качествен аспект.

В краткосрочен план, промените в образователната структура на работната сила и на лицата извън нея показват намаление на заетостта на високообразованите и нарастване дяловете на безработните и на тези извън работната сила със средно професионално и висше образование (след 2004 г.). Показателен е и нарастващият дял на безработните, търсещи първа работа след завършване на училище или ВУ. Тези негативни явления (с оглед конкурентоспособността на икономиката) до голяма степен се определят от потребностите на стопанството от не/квалифицирани кадри, но и от съществуващия дисбаланс на пазара на труда, в т.ч. от образователно-квалификационен аспект. Тяхното преодоляване зависи, от една страна, от социално-икономическите приоритети и насоки на развитие на страната в бъдеще, и от друга, могат да бъдат туширани не толкова от системата на образование, колкото от развитието на системата на непрекъснато обучение.

В средносрочен план по-важните предизвикателства са:

- Ограничаване броя на работната сила, определено от намалението на младежите до 19 г. Негативните количествени промени поставят все по-големи изисквания пред качеството на работната сила с оглед повишаване на нейната адаптивност и постигане на по-висока степен на съответствие с потребностите и изискванията на пазара на труда.
- Ниска степен на участие на децата и младежите в предучилищното, прогимназиалното и средното образование, която крие риск от влошаване образователната структура на работната сила в бъдеще.
- Значителни и ненамаляващи различия в социален и регионален аспект в образователната подготовка и достъпа до образование, които са предпоставка за големи затруднения пред включването на рисковите групи в трудовия пазар и ако те продължават да се задълбочават, могат да доведат

до засилване на дисбаланса на пазара на труда, вкл. от образователно-квалификационен аспект.

- Паралелно с големия дял на младежите, незавършили средно образование, се наблюдава относително високо участие във висшето образование и нарастване броя на докторантите. Това явление, наред с положителната тенденция към повишаване качеството на бъдещата работна сила, крие и потенциален риск от разслояване на населението и работната сила по отношение на образователната подготовка, респ. риск от засилване на дисбалансите на пазара на труда.

В съответствие с посочените проблеми и предизвикателства основните насоки за подобряване на образователната структура на работната сила са:

- Подобряване достъпа до образование и намаляване на отпадащите от училище, особено при прогимназиалното и средното образование
- Преодоляване на социалните и териториалните различия в образователната подготовка

По-важните мерки и действия за постигането на тези цели биха могли да бъдат:

- Проучване и идентифициране на основните фактори (на национално и местно ниво), обуславящи проблемите, както и на рисковите групи деца. Определяне и прилагане на специфични целеви мерки за отделните групи и осигуряване на средства за подпомагане достъпа до образование на деца от бедни домакинства и самотни майки, етномалцинствени групи и на тези, живеещи в отдалечени от училищата и изостанали планински, погранични и селски райони (нормативно гарантирани).
- Създаване на стимули за посещаемост за деца от семейства с ниски доходи по определени критерии за разпределение и контрол върху използването. Усъвършенстване обвързването на социалното подпомагане с посещаемостта в училище – развитие на програмите за парични помощи (в т.ч. стипендиите, заеми, кредити).
- Осъществяване на адекватна, добре подготвена децентрализация (организационно, финансово, кадрово). Точно определяне на задълженията и отговорностите на всички административни органи от различни нива и постигане на висока степен на взаимодействие между тях. Съгласуваност при разпределянето на ресурсите и адекватност на разработваните и прилагани механизми. Обучение на персонала на национално, регионално и местно ниво (в т.ч. на директорите и ръководния персонал в училищата).
- Оптимизиране на училищната мрежа в съответствие с демографските промени и прогнози, в сътрудничество с местните органи и общности, като

същевременно се имат предвид конкретните местни особености и потребности, за да не се ограничи достъпа до образование. Кадрово обезпечаване на училищата в малките и отдалечени населени места.

- Усъвършенстване на системата за финансиране, повишаване на ефективността и оптимизиране на използването на ресурсите. Усъвършенстване на системата за кредитиране и отпускане на стипендии на учащите се.

II. Образователна подготовка на работната сила

Анализът на образователната система, осигуряваща образователната и професионална подготовка на работната сила, показва наличието на редица проблемни области, които биха могли да затруднят подобряването на образователната подготовка и структура на работната сила в бъдеще.

1. При непрекъснато понижаване на броя и относителния дял на младежите до 19 г., участието им в образованието се подобрява. *Намалението на броя на децата и младежите определя количествено ограничаване на работната сила в бъдеще.* Същевременно над 15% от младежите не участват в прогимназиалната степен на образование, а над 20% – в средното образование. *Делът на рано напусналите училище млади хора е голям, което е неблагоприятно явление с оглед бъдещата образователна структура на работната сила в страната.*

България изостава съществено от ЕС по основни показатели, залегнали в Лисабонските цели. Големите различия спрямо средните за Съюза показатели, които са едни от възприетите външни критерии за оценка, трябва да се имат предвид при формирането на образователната политика в страната в бъдеще.

2. Особеност на възрастовата структура на преподавателите у нас е нарастващият дял на тези над 50 г. Все по-малко млади хора се насочват към преподавателската професия. Влошаването на възрастовата структура на преподавателите, което е свързано, от една страна, с недостатъчното финансиране на системата, а от друга, с негативни промени в качеството на образователната подготовка, наред с факта, че все повече български младежи се обучават в чужбина (и могат да не се върнат, ако икономическата обстановка не се подобри в достатъчна степен) са все определящи *фактори и предизвикателства пред количеството и най-вече качеството на входящия поток в пазара на труда.*

При намаляващият брой на учащите се, съотношението брой учащи се на един преподавател остава непроменено или намалява във всички образователни степени, с изключение на висшето образование. То показва същото и по-малко относително намаление броя на преподавателите спрямо броя на учащите се.

Тези изменения са важни фактори, определящи ефективността на образователната система.

3. Броят и делът на българските студенти, обучаващи се в чужбина нараства съществено през последните години. Същевременно броят на чуждестранните студенти у нас почти не се променя.

България вече е страна-членка на ЕС и съответно таксите за обучение в страните от ЕС вече не са различни и до голяма степен са достъпни за българските студенти. При тази силноконкурентна ситуация и с оглед на стремежа към повишаване на таксите за обучение в българските висши учебни заведения, един от основните *пътища за тяхното оцеляване е съществено повишаване на качеството на обучение в тях.*

Увеличаването броя на българските студенти, обучаващи се в чужбина, е съществено условие за формирането и повишаването на качеството на човешкия капитал на страната. Това би имало положително влияние върху икономиката ни при положение, че този капитал се реализира в последствие на българския пазар на труда, за което голямо значение има подобряването на социално-икономическите условия в страната.

4. Според международните сравнителни изследвания качеството на образованието в България непрекъснато спада. *Това е не само индикатор за недостатъчна ефективност на образователната система и инвестициите в нея, както и за необходимостта от по-нататъшно обучение на младежите, завършили училище, но е и същностна предпоставка за намаляване качеството на работната сила в недалечно бъдеще и за засилване на диспропорциите на пазара на труда от образователно-квалификационен аспект (при условия, че икономиката ще се развива така, че ще са й нужни все повече висококвалифицирани кадри).*
5. Инвестициите в образованието са все още недостатъчни и значително по-малки от тези в страните от ЕС – различията са особено големи в средното и основното образование. *Ограниченото финансиране на сферата на образование е свързано с качеството на образователната подготовка на бъдещата работна сила, от гледна точка на наличие и качество на материално-техническата база, мотивиране на преподавателите, осъвременяване методите на обучение и т.н.*

Основните предизвикателства пред образователната система могат да бъдат обобщени както следва: нормативни, институционални, финансови, както и редица качествени аспекти на образователната дейност, и т.н..

- Няма единна цялостна визия за развитие на образованието, ясни и дългосрочни приоритети, определящи насоките за развитието му съобразно потребностите на обществото и стопанството и в съответствие с национални приоритети за развитие на икономиката. Разработват се множество стратегически документи, засягащи отделни аспекти и наболели проблеми в сферата на образованието. Нормативната уредба все още е непълна. Недостатъчно висока е степента на синхронизация между

отделните нормативни актове, както и обвързването на нормативната база на образованието с цялостната нормативна система в страната.

- **Взаимодействието и координацията на дейността на органите, отговорни за разработването и прилагането на политиката в областта на образованието и обучението, особено в областта на професионалното образование (в т.ч. МОН, МТСП, МИ), също не са развити в необходимата степен.**
- Социалното партньорство както на национално, така и особено на местно ниво (между учебните институции и работодателите, местните власти, научни институции, неправителствените организации, обществеността) все още не е достатъчно активно. Работодателите не са заинтересувани, нито стимулирани да участват в образователния процес – при определяне на потребности от професионално обучение, при осигуряване практическата подготовка на учащите се, при наблюдаването на качеството на образователния процес, при финансирането и т.н.
- Инвестициите в образованието са недостатъчни, което оказва въздействие върху качеството на подготовката на работната сила.
- Качеството на образованието намалява значително. Влошава се възрастовата структура на преподавателите, материалната база, методите на обучение, използването на ИКТ не са на нужното конкурентно ниво.
- Изоставане в обучението на студенти в областта на математика, научни дисциплини или технологии, както и другите диспропорции в обучението по области на образованието спрямо европейските равнища

Въз основа на очертаните по-важни проблеми могат да се открият следните основни насоки за подобряване на образователната подготовка на работната сила:

- Подобряване качеството на образованието, в т.ч. квалификация и възрастова структура на преподавателите, материална база, контрол и оценяване.
 - Създаване и въвеждане на система за оценяване на успеваемостта и за наблюдение и контрол на качеството на образователния процес. Определяне на стандарти и критерии за качество и показатели за ефективност на образованието. Разработване на система за външно оценяване на качеството; участие в международни сравнителни изследвания. Организационно осигуряване на контрола върху качеството чрез точно определяне на отговорностите на национално и местно ниво.

- Разработване на система от механизми и стимули за насърчаване подобряването на образователния процес и прилагане на положителния опит. Разработване на ефективни методики на преподаване, съобразени с новите образователни технологии.
- Обвързване заплащането на труда на преподавателите с качеството на преподаване, като се вземат предвид условията на труд и ученическият контингент. Създаване на необходимите критерии за оценяване. Прилагане принципа на децентрализация ('делегирани бюджети') при същевременно ясно определяне на отговорностите и съответно обучение на управленския персонал.
- Развитие и осигуряване на ефективна система за обучение и непрекъснато повишаване на квалификацията на преподавателския състав, и подобряване условията на труд, като особено внимание се обърне на кадрите в малките и отдалечените населени места.
- Подобряване на инфраструктурата и оборудването, в т.ч. библиотеки, лаборатории и т.н. Ускорено внедряване на ИКТ, както и осигуряване на необходимите за целта инфраструктура, техническо обслужване, подготвени преподаватели, знание на език от страна на ученици и учители и т.н.
- Разширяване на езиковото обучение не само от учащите се, но и от преподавателите.
- Усъвършенстване на нормативната и административна уредба на образованието.
 - Доразвитие и усъвършенстване на нормативната база както в частта ѝ, отнасяща се до организацията и функционирането на образователната система (в т.ч. учебни програми, методики на преподаване и т.н.), така и нейното финансиране (в т.ч. насърчаване на частните инвестиции в образованието, кредитиране и др.), стандарти, качество, оценяване, контрол и т.н.
 - Синхронизиране и обвързка на отделните нормативни документи; на нормативната база на образованието с цялостната нормативна уредба в страната с оглед осигуряване на необходимия синхрон между образователната политика и политиката на пазара на труда, демографската, инвестиционната, данъчната и т.н.
 - Методическо осигуряване на стандартизацията и валидирането на професионалните квалификации.
 - Създаване на необходимите условия за практическото реализиране на съществуващите и подготвяните стратегии и разработване на

конкретни планове, нормативно, административно, кадрово и финансово осигурени.

- Осигуряване на надеждна и леснодостъпна информация и провеждане на системни проучвания на потребностите на икономиката и пазара на труда (на национално и на местно ниво), на търсенето на работна сила, в т.ч. по професии, на текущите и бъдещи потребности от образователни услуги, за реализацията на обучаваните, за начините и степента на използване на ресурсите в образователната система и т.н. Развитие на системен мониторинг за изследване и анализиране на състоянието и промените, за усъвършенстване на политиките в сферата на образованието.
 - Създаване на условия за активно и адекватно взаимодействие, координация и синхронизиране на дейността на отговорните ведомства и органи за разработването и прилагането на политиката в областта на образованието и обучението. Точно определяне отговорностите на всички административни нива; системно обучение на персонала.
 - Разработване на система от механизми и стимули за ефективно провеждане на политиките; разработване на критерии за оценка и контрол на дейностите.
 - Адекватна подготовка и провеждане на децентрализацията на образованието, съобразена с конкретните местни условия и потребности, съпътствана с подбор и обучение на ръководните кадри. Точно определяне на отговорностите, както и на ролята на местните заинтересувани страни.
 - Създаване на условия за непрекъснат контрол и отчетност, ефективно използване на ресурсите.
 - **Активизиране на социалното партньорство при разработването и осъществяването на промените и при практическата подготовка на учащите се. Създаване на благоприятни условия за развитие на връзките между работодателите, научните и учебните институции, между училищата, обществеността и неправителствените организации.**
- Подобряване на финансовата осигуреност на образованието.
 - Повишаване на разходите за образование. Осигуряване на повече средства за поддръжка и модернизиране на материалната база; за литература и информация; за инфраструктура; за библиотеки, лаборатории и др.; за учебни помагала.

- Усъвършенстване на системата за разпределение и ефективност на контрола върху използването им. Определяне на ясни критерии за оптимално и адекватно структуриране и разпределяне на разходите според конкретните потребности.
- Подобряване на системата за стимулиране на преподавателите. Обвързване на разходите с качеството на образованието и постигнатите резултати (в т.ч. отпадане от училище, резултати на рисковите групи деца и т.н.), вкл. за различни условия на работа – с рискови групи деца, в отдалечени селски райони и т.н.
- Разработване на система от мерки и стимули за привличане на частни инвестиции – бизнес, международни и др.; на спонсорството.
- Усъвършенстване на системата за кредитиране на учащите се, на програмите за стипендии, обвързване на социалните помощи с посещаемостта на учениците в училище.

III. Образователно-професионалната подготовка на работната сила и потребности на пазара на труда

По-важните **изводи**, които могат да се направят от анализа на образователно-професионалната подготовка на работната сила и потребностите на пазара на труда са следните:

1. Основните области на професионална подготовка в българското образование са техника и технологии, обществено-икономически, услуги.

Такава е структурата на учащите се в средното професионално образование: обществено-икономически, техника и технологии, услуги, както и малък, но нарастващ дял на учащите се в областта на селското стопанство. В сферата на висшето образование дялът на учащите се е най-голям в областите обществено-икономически и правни, услуги и транспорт, техника и технологии. При най-високата образователна степен най-голям дял имат младежите в областта на техниката и технологиите, следван от обществено-икономически и правни науки.

Съществено изоставане в обучението на студенти в областта на математика, научни дисциплини и технологии се наблюдава у нас в равнение със средния за ЕС показател. Това не само е един от основните показатели за развитие на образователната система, приети от ЕК, но и има твърде важно значение за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика в съвременните условия на т. нар. “икономика на познанието”.

2. В сферата на предлагането на труд на пазара на труда, т.е. в структурата на регистрираните безработни специалисти по специалности, основният дял заемат тези от областта на техниката и технологиите, които обаче се характеризира със слаба тенденция към намаление. На второ място по

големина е групата на специалистите от общественно-икономическата и правната област. Тази група нараства през последните години. Безработните от областта на услугите, транспорта, охраната и др. заемат един почти постоянен дял, докато процентът на безработните специалисти от областта на селското стопанство намалява.

3. Най-голямо и нарастващо търсене се очертава на пазара на труда на такива в областта на техниката и технологиите, обусловено главно от потребността от специалисти без висше образование. Втори по-големина в структурата на заявените свободни работни места е дялът на тези в сектора на услугите, транспорта, охраната и т.н., където търсенето е предимно на специалисти с висше образование. Нарастващ е дялът и на предпочитаните специалисти в областта на общественно-икономическите и правните специалности, и то главно на такива без висше образование. Намаляващо е търсенето в областта на селското стопанство, където са нужни предимно висшисти.

При съпоставка между образователната подготовка и търсенето и предлагането на труд по икономически сектори се очертават следните основни насоки на еднопосочни или разнопосочни промени в тях:

- При намаляващ дял на аграрния сектор в структурата на икономиката, подготовката на кадри в средното и висшето образование нараства. Безработните специалисти намаляват, като търсенето им също намалява, а там където го има е от висшисти.
- При един почти постоянен дял на индустриалния сектор, увеличение се наблюдава в преработващата промишленост и строителството. Подготовката на кадри в областите техника и технологии и общественно икономически наука е голям и нарастващ както при средното, така и при висшето образование. Най-големи обаче са и дяловете на безработните от тези области, като същевременно търсенето на специалисти от тях е голямо и то предимно на такива без висше образование.
- Нарастващият дял на сектора на услугите се определя главно от търговията и ремонта, транспорта и съобщенията, финансовото посредничество, държавното управление и общественото осигуряване. Дялът на обучаваните в сферата на средното и на висшето образование в областите на услугите и на транспорта също е голям. Безработните от областта на услугите, транспорта, охраната заемат един почти постоянен дял, докато търсенето на такива специалисти е второ по големина и то основно на висшисти.

Наблюдаваната известна еднопосочността между образователна подготовка, търсене и предлагане на труд по една и съща специалност подсказва за наличието на несъответствия между подготовка и търсене на кадри, между качество и вид на обучение и търсене на труд, неподходяща практическа подготовка и опит на обучаваните кадри, несъответствия

между подготовката на специалисти със и без висше образование и търсенето на такива и т.н.

Показателни в това отношение са и немалкият и нарастващ дял на безработните, търсещи първа работа след завършване на училище или ВУ, както и нарастващият дял на безработните със средно професионално образование, включени в обучение за професионална квалификация.

4. Наличието на еднопосочност, в известна степен, между търсенето и предлагането на нискоквалифицирана работна сила е условие и предпоставка за подобряване баланса на пазара на труда в страната. Постигането на баланс на ниско квалификационно равнище обаче е съществено предизвикателство пред бъдещото развитие на България и нейното място в европейското и световното икономическо пространство. Нашата страна вече е член на ЕС и това поставя по-големи изисквания за повишаване на конкурентоспособността на икономиката ѝ, т.е. за развитие на средно- и високотехнологични отрасли и производства, които се нуждаят от висококвалифицирана работна сила. Тази икономическа и политическа ситуация извеждат на дневен ред въпроса за това по какъв начин и в какви насоки ще се развива в бъдеще България, какви ще са нейните национални приоритети и как в съответствие с тях трябва да се подготвя и образува работната сила. Ще са необходими или не висококвалифицирани специалисти, т.е. ще се развиват или не средно- и високотехнологичните сектори, по заетостта в които България изостава от ЕС. А този етап вече се определя като етап на “икономиката на знанието”, характеризиращ се именно с развитие на средно- и високотехнологичните сектори, както и с нарастваща необходимост от непрекъснато повишаване качеството на работната сила.

Пред преодоляването на съществуващите проблеми в областта на образователно-професионалната подготовка на работната сила и нейното съответствие с потребностите на пазара на труда, което е от голямо значение с оглед бъдещото развитие и място на българската икономика в европейското и световно икономическо пространство, особено в епохата на икономиката на познанието, се очертават редица предизвикателства, като например:

- Съществува диференциация между професионалната подготовка и търсените професии на пазара на труда. Изоставане се наблюдава по отношение на дела на студентите, обучаващи се в съвременните научно-технически области на познанието. Икономиката на познанието предполага достатъчно кадри в областта на естествени и технически науки – инженерните науки, математиката, академичните и приложните изследвания.
- Нарастващ е дялът на безработните, търсещи първа работа след завършване на училище или ВУ, както и този на безработните със средно професионално образование, включени в обучение за професионална квалификация.

- Неадекватната професионална и практическа подготовка на учащите се изисква допълнително обучение след завършване на образованието в системата на непрекъснатото обучение. Това явление е показателно за неефективност на образователната система и за необходимост от нови ресурси за допълнително обучение.

По-важните насоки и мерки за осигуряване на по-висока степен на съответствие между подготовката на работната сила и потребностите на трудовия пазар са:

- Създаване на условия за по-тясно сътрудничество между учебните институции, работодателите и научните институции, както и с неправителствени организации и местни общности.
- Осигуряване на условия (в т.ч. нормативни) и стимули за активно участие на работодателите при определяне на професионалните области, приоритетните програми, учебни планове и педагогически подходи; при практическото обучение на учащите се; при оценяването и наблюдаването на качеството на образованието; при подборът на кадри чрез стажантски програми, както и при създаването на материална база, ноу-хау и т.н. за процеса на обучение.
- Непрекъснато, периодично изследване на потребностите на работодателите. Системни проучвания на търсенето на работна сила по професии, на потребностите на икономиката, не само към момента, а главно в перспектива (на национално и на местно ниво).
- Осигуряване на съпоставимост на ДООИ и списъка на професиите и длъжностите, в т.ч. методология и инструментариум (нормативно, административно и финансово осигуряване на проучванията).
- Развитие на информационната база и разпространение на актуална и достоверна информация за търсене и предлагане на труд и образователни услуги, както и за приоритетни насоки и перспективи за намиране на работа.
- Обновяване на специалностите за обучение и учебните програми, системно повишаване на квалификацията на преподавателския състав и обновяване профила на обучение.
- Адекватно реструктуриране на професионалното образование съобразно търсените на пазара професии и специалности.
- Усъвършенстване на системата за практическо обучение на учащите се. Създаване на условия, в т.ч. нормативни, за развитие на практическата подготовка.

- Развитие на системите за професионално и кариерно ориентиране.
- Привеждане в съответствие на професионалната подготовка на работната сила с националните приоритети за икономическо развитие.

*

Подобряването на образователната и професионална подготовка на работната сила придобива все по-голямо значение в съвременните условия, когато познанието се превръща в основна движеща сила на развитието. Това е причината, поради която то е един от основните приоритети и на обединена Европа. България не може да остане настрана от тези процеси, а и като пълноправен член на ЕС тя трябва да синхронизира приоритетите си с европейските. Редица крачки в тази насока вече са направени и се правят.

Наред с позитивните промени обаче са налице и съществени проблеми и предизвикателства, паралелно с реалните съществуват и редица потенциални рискове пред формирането, пред състоянието и измененията, пред съответствието с потребностите на образователната и професионалната подготовка на работната сила в страната. Тяхното своевременно преодоляване е необходимо не само с оглед на достигането на европейските критерии и приоритети, а и с оглед по-бързото и конкурентоспособно развитие на българската икономика.

Списък на използваните съкращения

АЗ	-	Агенция по заетостта
БВП	-	брутен вътрешен продукт
БДС	-	брутна добавена стойност
ВУ	-	висше училище/а
ДОИ	-	държавни образователни изисквания
ЕС	-	Европейски съюз
ИКТ	-	информационно-комуникационни технологии
МИ	-	Министерство на икономиката
МОН	-	Министерство на образованието и науката
МТСП	-	Министерство на труда и социалната политика
ОИСР	-	Организация за икономическо сътрудничество и развитие
СРМ	-	свободни работни места
TIMSS	-	Trends in International Mathematics and Science Study (Програма за международни изследвания и оценяване на постиженията в областта на математическите и научни образователни дисциплини)
PISA	-	Programme for International Student Assessment (Програма за международно оценяване на учащите се)